

Отже, як висновок можна сформулювати таке розрізнення: *об'єкт означення* – це те, ознаки чого повідомлено в означенні (поняття або об'єкт); *предмет означення* – це знак, тобто предмет, асоціативно пов'язаний з образом-поняттям, типізовані ознаки якого містяться в означенні.

Література:

1. *Троицкий М.* Учебник логики с подробными указаниями на историю и современное состояние этой науки в России и других странах / Матвей Троицкий. – М.: Без изд-ва, 1886. – 253 с.
2. *Попа К.* Теория определения / Корнел Попа. – М.: Прогресс, 1976. – 247 с.
3. *Kwiatkowski T.* Kilka uwag na temat teorii definicji u Arystotelesa / Tadeusz Kwiatkowski. – Szkice z historii logiki ogólnej. – Lublin: DAIMOMION. Instytut Wydawniczy, 1993. – S. 89–107.
4. *Materna P.* Zu einigen Fragen der modernen Definitionslehre / Pavel Materna. – Praha: Nakladatelstvo Československé akademie věd, 1959. – 74 s.
5. *Kotarbińska J.* Definicja /Janina Kotarbińska. – Logiczna teoria nauki. Wybór artykułów. – Warszawa: PWN, 1966. – S. 11–27.

A n n o t a t i o n

Igor Dutsyak. *Definition objects: words, concepts, or the real object? The subject of the study is to find out what is the object definition. As a result, the study concluded that the definition contains two types of information: 1) of the definition of the object and its corresponding reality, 2) the sign, that it represents. Proposed to call the concept and its corresponding object actually object definitions, and the sign - the subject of the definition.*

Keywords: *definition, object of definition, real definition, nominal definition.*

Шамша І.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Пам'яті мого батька присвячується

РОЗУМІННЯ ЧАСУ В КОНЦЕПЦІЇ АРІСТОТЕЛЯ

В статті досліджується розуміння часу в концепції Арістотеля. Особлива увага приділяється ролі цього розуміння для синтезу вихідної суперечливості буття.

Ключові слова: *буття, час, модуси часу, минуле, теперішнє, майбутнє, діалектика, Арістотель, небуття, онтологія часу.*

Темпоральний поворот у філософії ХХ століття змушує будь-якого дослідника приділяти ретельну увагу проблемі часу. Адже неправильне розуміння цього феномену може привести до згубних для людини і людства світоглядних наслідків.

Проблема полягає в тому, що розуміння часу у філософському та буденному вимірах може призвести до кризи людського буття, до загибелі людини. Онтологічна криза ХХ століття змусила дослідників повернути увагу на проблему часу, який в класичній філософській традиції розумівся майже як небуття. Прагнення розглянути час

як «горизонт буття» призвело до кризи буття, що цілком справедливо викликає занепокоєння представників класичного філософування.

Яким же насправді є час? Він є руйнацією буття, чи на основі категорії часу можна побудувати нову онтологію? Таку онтологію, в якій буття не буде протиставленим часу? Відповіді на ці запитання повинні бути діалектичними. На наш погляд, однаково небезпечно як бачити в часі чисте становлення (яке протистоїть буттю, руйнує останнє), так і не бачити небуттєвої природи часу.

Подолати протиставленість буття становленню в розумінні проблеми часу намагалася численна кількість дослідників. До них належать М.Гайдеггер, Е.Гуссерль, М.Мерло-Понті, та ін. Але, як виявляється, перші спроби виробити таке розуміння часу, за якого буття не опиниться протиставленим становленню, належать ще *Арістотелю* (384 – 322 рр. до н.е.). Причому спроби, які вражають своєю діалектичністю. Ми візьмемо на себе ризик навіть стверджувати, що якщо б аристотелівське розуміння часу привернуло більше уваги філософів, багатьох суперечок можна було б уникнути, адже Арістотель пропонує майже довершену онтологію часу. Ще більше цей факт вражає, якщо врахувати, що за часів Арістотеля не існувало задовільного розуміння руху, розвитку, становлення, можливості. Саме таке унікальне бачення проблеми часу, яке зустрінеш не у будь-якого сучасного дослідника, обумовлює великий інтерес сучасних дослідників феномену часу до концепції Арістотеля. Серед таких дослідників можна навести імена П.П.Гайденко, О.Г.Чернякова, М.М.Трубнікова, тощо.

Дослідження розуміння часу Арістотелем вимагає розуміння того, яке місце аристотелівське розуміння часу посідає серед сучасних онтологічних побудов, в яких час відіграє провідну роль. Чи вдається Арістотелю вирішити, чи скоріше, передбачити проблеми сучасного філософського дискурсу щодо часу? Які рішення існуючих проблем в розумінні часу пропонує Арістотель? Які світоглядні наслідки має теоретична позиція Арістотеля для людини, яка (в термінології М.Гайдеггера) «перебуває перед обличчям буття» на початку XXI століття? Пошук відповідей на ці запитання й постає **завданнями** цієї статті.

Основна частина

Розуміння часу Арістотелем, на наш погляд, сягає подвійного синтезу в розумінні часу. Перший синтез стосується розуміння теперішнього, якому ми присвятили окреме дослідження, тому не будемо зупинятися на своїх висновках двічі. Лише коротко зазначимо, що Арістотелю в цьому сенсі вдалося сягнути єдності між теперішнім, зрозумілим як вічність, і теперішнім, зрозумілим як сукупність моментів «тепер», які в онтологічних побудовах почасти виявляються протиставленими один одному. У Арістотеля ж вічність і момент «тепер» виявляються двома сторонами одного-єдиного теперішнього. Чи потрібно казати, що важко переоцінити філософське значення цього досягнення Арістотеля? Обширна філософська традиція, яка існувала й до Арістотеля, й після нього, мислить момент «тепер» як такий, який не заслуговує на увагу філософа. Проте, він має місце в людському бутті, виявляється чимось не менш важливим за вічність. Арістотелю вдалося, так би мовити, «нівелювати» аргументи не лише своїх попередників і сучасників, але й – своїх нащадків. На наш погляд, це не може не вражати. Проте, цього вражаючого синтезу все ж таки не достатньо для того, щоб стверджувати наявність завершеної онтології часу. Для побудовання онтології часу (такої онтології, в

якій буття виявляється не протиставленим становленню) потрібен ще один синтез. Цей, другий, синтез стосується єдності не лише протилежних аспектів одного з модусів часу (в даному випадку теперішнього), а єдності цього, синтезованого теперішнього з минулим-майбутнім, які ототожнювалися з часом, і які традиційно протиставлялися теперішньому. І ще один важливий момент: окрім цього, другого синтезу онтологія часу, на наше глибоке переконання, вимагає мислення *небуттєвої природи часу*, але таким чином, щоб час не руйнував буття, а поставав необхідною умовою мислення буття. На цих питаннях ми й зосередимо ретельну увагу.

Синтез вічності й моменту «тепер» потрібен Арістотелю для того, щоб синтезувати одиничне й всезагальне, показати, як в одиничній речі міститься всезагальна сутність. Кожна одинична річ, на думку Арістотеля, складається з форми і матерії [4; с. 273]. Форма – це вічне й всезагальне в кожній одиничній речі, а матерія – скороминуще і кінцеве [4; с. 274]. Сама ця онтологія, яка прагне єдності одиничного і всезагального, створює і єдність модусів часу. Кожна річ не просто причетна вічності, але містить останню в собі. Єдність кінцевості й вічності в речі є єдністю «крайніх точок» часу – вічності, яка перебуває в теперішньому, і минулого-майбутнього, які минають. Таким чином, у Арістотеля єдині не просто минуле, майбутнє і теперішнє, яке зрозуміло як момент «тепер», а теперішнє, яке розуміється як вічність. Звичайно, об'єктивний ідеалізм Арістотеля, в якому в основі світу розташовується нерухомий першодвигун, форма всіх форм, яка перебуває у вічності, все ж таки припускає мислення якоїсь позачасової вічності. Проте, все одно Арістотель є одним з небагатьох філософів, які мислять вічність і час в єдності. Як же можна не побачити цієї єдності вічності й часу в Арістотеля, якщо в його онтології кожна одинична річ (одинична означає – що перебуває в часі, зрозумілому як минуле-майбутнє) містить в собі вічність?

Момент «тепер» відповідає одиничному, проте одиничність й кінцевість не вичерпуються одним лише моментом «тепер». Минуле й майбутнє (те, що називається «часом») відповідають одиничному. Якщо провести паралель між формою і матерією, то вічність відповідає формі, а момент «тепер» – матерії. Проте, в онтологічній схемі Арістотеля є ще й *позбавленість* – принципова неоформлюваність матерії – їй відповідають минуле й майбутнє.

Єдність моменту «тепер» і вічності складає буттєвість речі, а минуле-майбутнє – її небуттєвість. Виходить, що сутність речі – її буттєвість, а матеріальний субстрат – небуттєвість, адже речовинна частина речі перебуває в постійному становленні. Проте, матерію в Арістотеля складно назвати небуттям – якщо б її можна було б так назвати, в чому б виразилася незгода Арістотеля з Платоном? Небуттю в концепції Арістотеля відповідає саме позбавленість – якщо можна так висловитися, зіпсованість, принципова «неоформлюваність» матерії. Ось ця «позбавленість» і відповідає минулому-майбутньому в модусах часу.

Зупинимося на ключових моментах арістотелівського розуміння часу.

Визначаючи час таким чином: «... час є не що інше, як число руху по відношенню до попереднього і подальшого» [3; с. 149], Арістотель дає визначення часу, як і його попередники, через минуле й майбутнє. Але, на відміну від попередників, минуле-майбутнє (тобто, «час») виявляються у Арістотеля не протиставленими теперішньому. Причому, і теперішньому, зрозумілому як вічність, і теперішньому, зрозумілому як

сукупність моментів «тепер». В протилежному випадку Арістотелю просто не вдалося б реабілітувати матеріальну реальність в її «онтологічних правах».

Взагалі часом у Арістотеля виявляється все те, що розташовується між двома моментами «тепер»: «... коли ми мислимо крайні точки відмінними від середини і душа відзначає два «тепер» – попереднє і подальше, тоді це [саме] ми й називаємо часом, оскільки обмежене [моментами] «тепер» і здається нам часом» [3; с. 148], і «... завжди одночасно з розрізом час буде обмежений [моментами] «тепер»» [3; с. 192–193]. Отже, «тепер» відсилає до часу (минулого-майбутнього), а час – до «тепер».

Про те, що час розуміється Арістотелем як минуле-майбутнє, на наш погляд, каже і арістотелівська характеристика науки про природу: «... наука про природу має справу з величинами, рухом і часом...» [3; с. 109]. Таким чином, час виявляється предметом вивчення фізики, а не метафізики. Єдність же фізики й метафізики уможливорює єдність минулого й майбутнього, які розповсюджуються на матеріальну реальність, з метафізичним теперішнім, тобто вічністю.

Звернемо увагу на те, що рух в Арістотеля виявляється чимось, що розташовується в одному смислового ряді з часом. Аналогія руху з часом дійсно проходить майже через всі міркування Арістотеля щодо часу. Показовими в цьому сенсі є такі думки Арістотеля: «... час і рух завжди існують спільно – як в можливості, так і в дійсності» [3; с. 157]; «Оскільки час – міра руху, то він буде й мірою спокою, бо будь-який спокій в часі» [3; с. 153]; рух «... безперервний таким же чином, як і час: адже час – або те ж саме, що рух, або деяка властивість руху...» [1; с. 307]; «Існує також щось, що першим приводить в рух, далі – час, в який воно рухається, те, з чого, і те, до чого воно рухається» [1; с. 294].

І час, і рух, на думку Арістотеля, є кількістю: «... рух є кількістю, а час є кількістю тому, що рух є кількістю» [1; с. 165]. Проте, час (як і простір) належать до безперервних кількостей: «... теперішній час стикається з минулим часом і з майбутнім...» [2; с. 62]. Отже, час, на відміну від числа, належить до безперервної кількості, оскільки її частини стикаються одна з одною [2; с. 62]. Минуле, теперішнє, майбутнє, хоча і внутрішньо структурують час, все ж таки не порушують єдності часу. Таке мислення часу в єдності його модусів чітко показує, що концепцію Арістотеля цілком можна назвати онтологією часу.

Проте, бачення єдиної природи часу і руху не заважає Арістотелю бачити й їхню відмінність – час не є рухом. Він, на відміну від руху, рівномірний, не може прискоритися або сповільнитися, не визначається часом [3; с. 147]. А також «... безмежне стосовно величини, руху і часу не одне й те ж в сенсі єдиної природи, а подальше позначається [як безмежне] через відношення до попереднього, наприклад рух через відношення до величини руху або зміни або зростання, а час – залежно від руху» [1; с. 294]. Отже, час і не є рухом, і – одночасно – є ним.

На думку Арістотеля, час має початок і кінець. Критикуючи Мелісса, Арістотель пише, що «Безглуздо... те, що для будь-якої речі він визнає початок, але не для часу...» [3, с. 65]. Причина безглуздості – те, що одночасно може відбуватися зміна всієї речі відразу, а Мелісс не бачить цього [3; с. 65]. Мелісс може побачити світ лише як застиглий, а це, на думку Арістотеля, не відповідає дійсності. Таким чином, на думку Арістотеля, час не виник, але в нього є початок. Причому цей початок «розташовується» в середині часу – початком є теперішнє: «Оскільки «тепер» є кінець і початок часу,

тільки не одного і того ж, а кінець минулого і початок майбутнього, то, подібно до круга, який в одному і тому ж [місці] і опуклий і увігнутий, і час завжди починається і кінчається» [3; с. 155]. Міркуючи про силогізм, Арістотель пише про те, що теперішній час «... і є початком часу» [2; с. 332–333]. Теперішнє логічно є первішим за минуле, оскільки однаково обумовлює в силогізмі майбутнє й минуле і тому є середнім терміном.

Заперечення того, що час має початок і кінець призводить до мислення світу як застиглого. Арістотель, як ми побачили вище, не погоджується з таким запереченням. Проте, Арістотель виступає і проти релятивізму в розумінні і руху, і часу. Він критикує софістів, для яких Коріск в Лікеї і Коріск на ринковій площі – різні люди [3; с. 149]. Арістотель же вважає, що переміщуючись в просторі, Коріск залишається самим собою. Єдність сталості і мінливості – ось що є шуканим для Арістотеля. Прагнення уникнути релятивізму в розумінні часу дозволяє затверджувати те, що час не протистоїть, на думку Арістотеля, вічності, і що річ, якимось чином одночасно існує і в часі, і у вічності. Вічність таким чином виявляється у Арістотеля не лише не протиставленою минулому-майбутньому, але й не протиставленою минулому-майбутньому-теперішньому, тому теперішньому, яке зрозуміло як сукупність моментів «тепер».

В Арістотеля зароджується розуміння часу як порядку. У «Категоріях» він пише: «Швидше можна було б сказати, що час має деякий порядок в тому сенсі, що одна частина часу існує раніше, а інша – пізніше» [2; с. 63]. У цьому час, на думку Арістотеля, схожий на число. В цьому ж час схожий і на рух – час, як і рух, є послідовністю: «... у часі є попереднє і подальше, тому що одне з них завжди слідує за іншим» [3; с. 148]. З того, що час є послідовністю, на думку Арістотеля, впливає *незнищуваність* часу: як і рух «... час не може виникнути або зникнути: адже якщо немає часу, то не може бути й «раніше» й «після»» [1; с. 307]. Який висновок з наведеного можна зробити? Бергсонівська спроба побудувати онтологію часу на основі розуміння часу як послідовності, тривалості, яка існує на противагу одночасності, сходиться до фізики й метафізики Арістотеля. Це зайвий раз демонструє наскільки Арістотелю вдалося випередити свій час. Про це ж каже й те, що Арістотель розуміє час як деякий порядок. Вбачаючи в часі порядок, Арістотель уможлиблює мислення буття і часу в єдності, якої так прагнув М.Гайдеггер, адже буття – це не речі, але порядок речей, а час – частина цього порядку. Отже, фундаментальна онтологія М.Гайдеггера також сходиться до фізики й метафізики Арістотеля – не дарма О.Г.Черняков розуміння часу Арістотелем, Е.Гуссерлем і М.Гайдеггером розташовує на одній «логічній вісі». На відміну від своїх сучасників, Арістотель бачив саме сутність часу (як послідовності, і як порядку), коли інші філософи просто «відмахувалися» від неї, вважаючи її небуттям.

Нарешті залишилося з'ясувати, чи бачить Арістотель небуттєву природу часу? – Так, вражаючи діалектичність думки Арістотеля передбачає мислення небуттєвої природи часу: «... речі піддаються дії з боку часу – як ми маємо звичай казати: «точить час», «все старіє від часу», «все з часом забувається», але не кажемо: «навчився [від часу]» або «зробився від часу молодим і красивим», бо час сам по собі швидше є причиною знищення: він є число руху, рух же позбавляє [існуюче] того, що йому властиве» [3; с. 153]. На перший погляд може здатися, що час Арістотелем, як і його попередниками, бачиться небуттям, а діалектичне мислення часу вимагає бачити й буттєвість останнього. Видима односторонність позиції Арістотеля, наражає на незгоду з ним

– від часу можна навчитися в тому сенсі, в якому час знищує все наносне, неістотне в знаннях людини, навчас відокремлювати головне від другорядного. Так, дійсно, молодим від часу стати неможливо, зате красивим – цілком. Те, що Арістотелю можна зауважити, вказує на суперечливу природу часу. Сам же античний філософ передбачає ці нескладні аргументи: «У певний час все виникає й гине, тому одні називали [час] мудрим, а піфагорієць Парон... навпаки, найневігласнішим, тому що з часом все забувається; і це правильніше» [3; с. 155–156]. А правильніше це тому, що «Ясно, що час сам по собі швидше буде причиною знищення, ніж виникнення, як сказано і раніше (адже зміна сама по собі є виходження з себе), а причиною виникнення і буття – [виключно] за збігом» [3, с. 156]. Отже, природі часу, на думку Арістотеля, більше відповідає небуттєвість, ніж буттєвість. До речі кажучи, аналогія часу з рухом, який, як і час, за часів античності зазвичай не розумівся як щось існуюче, не випадкова, якщо врахувати небуттєвість часу, яку Арістотель бачить дуже чітко. Таке порівняння призводить до того, що подвійна («буттєво-небуттєва») природа часу розповсюджується й на рух, який (як і час) містить в собі подвійне заперечення. Не дарма аналіз арістотелівського розуміння часу, який здійснює О.Г.Черняков, наштовхує на висновок, що питання про існування онтології часу є й питанням про існування онтології руху.

Висновки

Отже, час Арістотель бачить як минуле-майбутнє, які перебувають в єдності з теперішнім таким чином, що річ поєднує в собі буття й небуття. Це дозволяє мислити річ в її русі і, навіть, в розвитку. В багатьох моментах час виявляється тотожним руху, проте, одночасно він і не є рухом. На думку Арістотеля, час має початок і кінець – це дозволяє вийти за межі мислення світу як застиглого, проте релятивізм також не відповідає дійсності. В першому випадку перебільшується буттєвість речі (теперішнє, яке замість єдності вічності і моменту «тепер» мислиться як одна лише вічність); в другому випадку перебільшуються минуле-майбутнє при одночасному ігноруванні теперішнього. Те, що Арістотеля не вдовольняє ні перше, ні друге мислення часу, вказує на його прагнення мислити час в єдності його модусів. А це означає, що Арістотелю вдалося побудувати подвійний синтез в розумінні часу. Перша частина цього синтезу здійснюється як синтез вічності й моменту «тепер» в одному-єдиному теперішньому, а друга частина – як синтез минулого-майбутнього з синтезованим теперішнім.

Варто додати, що Арістотель бачить час як порядок і не «відвертається» від небуттєвої природи часу, без мислення якої, на наше глибоке переконання, не побудувати онтології часу.

В онтології Арістотеля вражає не лише те, що він довів, що будь-яка *одиночна* річ є одночасно і *всезагальною*, але й те, що будь-яка *кінцева* річ одночасно є й *вічною*. Таку картину світу без зайвих теоретичних перебільшень й можна назвати онтологією часу.

В цьому сенсі слід зазначити, що недостатньо констатувати відсутність онтології часу в того, або іншого філософа, як вчиняє більшість дослідників. Онтологія і проблема часу є пов'язаними. Не може бути синтетичного розуміння часу в онтології, в якій частини реальності протистоять одна одній. З онтологій, в яких протиставлені частини реальності як буття небуттю, впливає й протиставлення модусів часу, і – навпаки. Як це пояснити? Сама категорія «буття» покликана відокремити суттєве від несуттєвого, постійне від плінного, уможлиблюючи попередню «розмітку» світу. Це надає людині

можливості бачити за явищами сутність, за випадковістю – необхідність, за одиничним – всезагальне. Уникнувши протиставлення буття тому, що буттям не є, його іншому, людина позбавиться й можливостей, які надає їй категорія «буття». Проте, вихід полягає в діалектичності мислення: помисливши буття і його інше як різне, потрібно мислити й їхню єдність. Саме це й дозволяє зробити феномен часу.

Перспектива подальшої розробки заявленої теми полягає в тому, щоб побудувати онтологію часу, яка буде відповідати реаліям сучасного світу. З часів Арістотеля багато чого відбулося (дві світові війни, винахід атомної зброї, екологічна катастрофа та ін.). Ці зміни призвели до того, що небуттєва природа часу, яка робить видимою небуттєвість речей, посіла місце головного предмету дослідження для філософів. Саме побудування онтології, яка врахує наведене з урахуванням геніальних ідей Арістотеля і є перспективою подальшого розгортання заявленої теми.

Література:

1. *Аристотель*. Сочинения: В 4-х т. – Т.1 / Аристотель; Пер. с древнегреч. Ред. В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1976. – 550 с.; 1 л. портр. – (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие).
2. *Аристотель*. Сочинения: В 4-х т. – Т.2 / Аристотель; Пер. с древнегреч.; Ред. З.Н. Микеладзе. – М.: Мысль, 1978. – 687 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие).
3. *Аристотель*. Сочинения: В 4-х т. – Т.3 / Аристотель; Пер. с древнегреч.; Вступит. статья и примеч. И.Д. Рожанского. – М.: Мысль, 1981. – 613 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие).
4. *Асмус В.Ф.* Античная философия: Учебное пособие. Изд. 2-е, доп / Валентин Фердинандович Асмус. – М.: Высшая школа, 1976. – 543 с.

Annotation

Shamsha I.V. The understanding of time in the concept of Aristotle. The article investigates the understanding of time in the concept of Aristotle. Particular attention is paid to the role of this understanding for the synthesis of the initial inconsistency of being.

Key words: *being, the time, moduses of time, past, present, future, the dialectic, Aristotle, non-being, the ontology of time.*

Сторожук С.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

УКРАЇНСЬКИЙ «ВАВИЛОН» В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

На основі аналізу теоретичної спадщини зарубіжних та вітчизняних мислителів в статті висвітлено націотворче значення мови. Показано, що спільність мови може стати важливим інтегративним чинником, однак не розкриває усієї складності національної спільності. Підкреслено, що сучасний український «Вавилон» не сприяє національній консолідації.